

<https://doi.org/10.62837/2024.8.216>

baş müəllimi, fil.f.d. SEYİDOVA NİGAR
nigar-seidova@mail.ru
BDU, İngilis dili (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının

SEMANTİK DƏYİŞİKLİKLƏR VƏ ONLARIN DİL İNKİŞAFINDAKI ROLU

Semantik emal beynin söz mənalarını və dəyişmələrinə daxil olmaq və saxlamaq qabiliyyətinə aiddir. O, qavrayış, hərəkət və beynin affektiv sistemlərini əhatə edir, supramodal göstərişlər semantik kateqoriyaları müəyyən edən konseptual oxşarlıqları əks etdirir.

Semantik dəyişikliyin öyrənilməsi semantikanın daha ümumi başa düşülməsini nəzərdə tutur. Məna dəyişikliyinə nə demək olduğunu başa düşmək üçün hansı mənənin birinci gəldiyini bilməliyik.

Semantik dəyişikliklərin ilk ənənəvi tipologiyası meliorasiya kimi tanınan daha müsbət məna ilə nəticələnənlər və peioasiya kimi tanınan daha mənfi məna ilə nəticələnənlər arasında bölünmədir. Məna dəyişikliklərinin ikinci ənənəvi təsnifatı onun genişlənməsi və ya daralmasıdır. Müəyyən semantik dəyişikliklərin təsnif edilə biləcəyi üçüncü ölçü onların metafora və ya metonimiyanın nəticəsi olmasıdır. Mənədəki metaforik dəyişikliklərlə danışanlar bir anlayış arasında müəyyən oxşarlığı dərk edirlər.

“Semantik dəyişikliklər və onların dil inkişafında rolu” məqaləsində müxtəlif dillərdə sözlərin mənalarının dəyişməsi prosesləri və onların dil sisteminin təkamülünə təsiri araşdırılır. Semantik yerdəyişmələrin metonimiya, metafora, daraldıcı və genişlənən mənalar, eləcə də peyorativ və melorativ dəyişikliklər kimi növlərinə xüsusi diqqət yetirilir. Bu dəyişikliklərə töhfə verən mexanizmlər, o cümlədən mədəni və sosial amillər, texnoloji və elmi yeniliklər, dil əlaqəsi və qrammatik strukturların təkamülü araşdırılır. Semantik dəyişikliklərin müxtəlifliyini və dinamikasını nümayiş etdirən müxtəlif dillərdən nümunələr verilir. Nəhayət, bu proseslərin dilin anlaşılması və öyrənilməsi üçün aktuallığı, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət və tərcümədə rolu müzakirə olunur.

Açar sözlər: semantik, məna genişlənməsi, metafor, dəyişiklik, ünsiyyət

Dilçilik elminin müasir inkişafı mərhələsində dilçilik və leksikologiyanın ümumi məsələlərinə dair əsərlərdə semantik dəyişikliklərin öyrənilməsinə nəzər salınır [bax, məsələn, 1; 9; 10; 11]. Təəssüf ki, bu fikirlər və mülahizələr hələ heç kim tərəfindən ümumiləşdirilməyib və ona görə də nəzərdən keçirilən hadisənin ümumi mənzərəsini bizə təqdim edə bilmirlər. Bütün bunların nəticəsidir ki, semantik dəyişmənin mahiyyəti nədir, onun amilləri, növləri və nəticələri nədən ibarətdir, semantik yerdəyişmə ilə əlaqəli dil hadisələrinin fərqi nədir suallarına hələ də birmənalı cavab

tapmaq mümkün deyil. Eyni zamanda, semantik dəyişikliklərin tədqiqi həmişə dilçilik elmi üçün maraqlı olmuşdur, bu hadisə yalnız semasiologiya ayrıca dilçilik intizamı kimi rəsmiləşdirildikdən sonra ciddi elmi mövqedən öyrənilməyə başlanmışdır və bu, XIX əsrin sonlarında baş vermişdir.

Bu hadisənin tədqiqi ümumi dilçilikdə, leksikologiyada və semasiologiyadakı tədqiqatlarında xüsusi yer tutmuş və tutmaqda davam edir, son vaxtlar hətta semantik dəyişmələrin dilin semantikasının sistemli təbiətini bütövlükdə müəyyən etməyə kömək edən əlaqə olduğuna inanılır [bax: 5; 7; 8], bu linqvistik hadisənin mahiyyəti ilə bağlı əsaslı, mühüm məsələlər hələ də öz həllini tapmamış, fərziyyə səviyyəsində qalmaqda davam edir. Semantik yerdəyişmə və ya sözlərin mənasının dəyişməsi dil öyrənmə prosesində mühüm aspektdir. Semantik yerdəyişmə müxtəlif mənaların və ya mənə çalarlarının birinin digərinə üst-üstə düşməsi nəticəsində linqvistik vahidin semantikasının qavranılmasında baş verən dəyişiklikdir [12, 164]. Sözlərin mənalarının dəyişməsinə gətirib çıxaran və qədim dövrlərdən bəri mövcud olan aktual semantik proseslər arasında - metaforalaşma, metonimləşmə, genişlənmə, daralma - hazırda, fikrimizcə, birinci yeri mənaların genişlənməsi prosesləri tutur [6, 24; 2]. Bu proses mədəni, sosial və texnoloji dəyişiklikləri əks etdirən söz və ifadələrin zamanla mənalarını necə dəyişdiyini göstərir.

Tarixən semantik dəyişikliklər həmişə dilin təkamülü ilə müşayiət olunub. Sözlər qədim dövrdə bir mənə kəsb edibsə, zaman dəyişdikdə, bu sözün mənası dəyişmiş, genişlənməmişdir. Semantik dəyişikliklərin aşağıdakı növləri mövcuddur:

Metafora sözün mənasının oxşarlıq və ya bənzətmə əsasında başqa obyektə və ya anlayışa ötürüldüyü semantik dəyişmədir. Mücərrəd anlayışları konkret obrazlar vasitəsilə təsvir etmək üçün tez-tez metaforalardan istifadə olunur. Bir neçə nümunə gətirək. Məsələn, "солнце моей жизни" - "günəş" sevinc və hərarət gətirən insanı təsvir etmək üçün işlədilir; "море проблем" - "dəniz" çoxlu sayda problemi nəzərdə tutur; "золотое сердце" - "qızıl" insanın xeyirxahlığını və dəyərini ifadə edir. Metaforalar dil yaradıcılığında mühüm rol oynayır və tanış obrazlar vasitəsilə mürəkkəb fikir və duyğuları ifadə etməyə imkan verir.

Semantik dəyişikliklər sözlərin həcmi daraldıqda çox vaxt konkretləşmə nəticəsində yaranır. Bu aspektdə V.P.Danilenkonun terminoloji tədqiqatları maraqlıdır ki, o, elmi konsepsiyayı ifadə etmək üçün "sözün mənasının dəqiqləşdirilməsinin xüsusi mənalı yeni sözün yaranmasına, semantik neologizmin yaranmasına səbəb ola biləcəyini sübut edir" [4, s. 24-25]. Mənanın daralması sözün əvvəlkindən daha dar obyekt və ya anlayışlar dairəsini ifadə etməyə başlaması prosesidir. Məsələn, qədim ingilis dilində meat "ət" hər hansı bir yemək demək idisə, indi meat dedikdə, yalnız ət məhsulları nəzərdə tutulur. Əvvəllər "доктор" hər hansı bir alimi nəzərdə tuturdusa, indi ancaq həkim mənasında işlənilir. "Книги" qədim zamanlarda bu söz istənilən yazılı mətnləri ifadə edirdisə, indi çap nəşrləri deməkdir. Mənanın daralması çox vaxt terminlərin müəyyən kontekstlərdə və bilik sahələrində ixtisaslaşması ilə əlaqədar baş verir.

Mənalарın genişlənməsi determinasiya prosesinin təzahürlərindən biri ola bilər [3]. Mənanın genişlənməsi sözün əvvəlkindən daha geniş bir obyekt və ya anlayışı ifadə etməsi prosesidir. Məsələn, "документ" - əvvəlcə yazılı sübut, indi isə hər hansı informasiyanın, o cümlədən elektron sənədlərin saxlanması vasitələri nəzərdə tutulurdu. "Компьютер" əvvəlcə hesablamalar aparən şəxsə aid edilirdi, indi isə verilənləri emal edən elektron cihaza aiddir. "Машина" əvvəlcə hər hansı mexaniki qurğu nəzərdə tutulurdu, indi isə daha çox avtomobil mənasında işlədilir. Mənanın genişlənməsi söz yeni kontekstlərdə və ya yeni hadisələrə istinad etmək üçün istifadə olunmağa başlayanda baş verir.

Peyorativ dəyişiklik sözün mənasının pisləşdiyi, mənfi mənalар qazandığı bir prosesdir. Melorativ dəyişiklik sözün mənasının yaxşılaşması, müsbət mənalар qazanması prosesidir. Amelorasıya sözün daha müsbət və ya əlverişli mənalар alması üçün mənasını yaxşılaşdırmaq prosesidir. Bu proses sosial və mədəni dəyərlərdə, eləcə də müəyyən rol və hadisələrin sosial qavrayışında baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Bu prosesi daha ətraflı nəzərdən keçirək. Məsələn, "кавалер" sözünü nümunə olaraq götürsək, görürük ki, orta əsrlər Avropasında "кавалер" sözü latınca "caballarius" sözündən olub, atlı və ya cəngavər mənasını verir. Süvarilər və cəngavərlər feodal cəmiyyətində mühüm rol oynayırdılar, lakin sözün mənası heç bir xüsusi əxlaqi keyfiyyətləri ehtiva etmirdi. Müasir dövrdə bu söz "centlmen" qadınlara diqqət və hörmət göstərən cəsur, nəzakətli kişi mənasında işlənir. Bu məna nəzakət və ədəblə əlaqəli müsbət mənalарı ehtiva edir. Digər bir nümunə, məsələn: "гений" qədim Roma mədəniyyətində "dahi" bir şəxs və ya yerlə əlaqəli ruh və ya himayədar deməkdir. Bu ruh ilham və qorunma mənbəyi hesab olunurdu, lakin mütləq görkəmli zehni qabiliyyətlərlə əlaqəli deyildi. Müasir dillə desək, "dahi" sözü müstəsna intellektual qabiliyyətlərə və ya yaradıcı istedadlara malik olan insanı təsvir etmək üçün istifadə olunur. Bu, çox müsbət məna qazandı və görkəmli nailiyyətlərlə əlaqələndirildi. "Господин" sözünün ilkin mənası "Rəbb" sözü ilkin olaraq digər insanlar və ya mülklər üzərində güc və nəzarətə malik olan ağa və ya sahib deməkdir.

Müasir dildə desək, "cənab" nəzakət və hörməti vurğulayan bir insan üçün hörmətli bir ünvan çevrilmişdir. Bu məna güc və ya nəzarətlə bağlı heç bir mənfi məna daşımır. Amelorasıya çox vaxt sosial norma və dəyərlərin dəyişməsi nəticəsində, habelə cəmiyyətdə müəyyən rol və keyfiyyətlərin yenidən qiymətləndirilməsi prosesində baş verir.

Degenerasiya sözün mənfi və ya əlverişsiz mənalар qazandığı mənanın korlanması prosesidir. Bu proses həm də sosial və mədəni dəyərlərdə, habelə müəyyən rol və hadisələrin sosial qavrayışında baş verən dəyişiklikləri əks etdirir. Məsələn: "холуй" əsl mənası qədim rus dilində "xidmətçi" sözü məişətdə müxtəlif vəzifələri yerinə yetirən ev qulluqçusu deməkdir. Bu məna mənfi məna daşıyırdı və sadəcə olaraq insanın sosial rolunu təsvir edirdi. Müasir rus dilində bu söz rəhbərləri və ya hakimiyyətdə olan şəxsləri prinsipsiz şəkildə razı salan, çox vaxt öz

prinsiplərinə və ləyaqətinə xələl gətirən insan deməkdir. Bu mənə alçaqlıq və müstəqilliyin olmaması ilə əlaqəli açıq şəkildə mənfi mənalar daşıyır. Digər bir söz “bürokrat” sözüdür ki, ilkin mənası dövlət qulluqçusu və ya inzibati işlərlə məşğul olan məmur mənasındadır. Bu mənə neytral idi və şəxsin peşəkar rolunu təsvir edirdi. Müasir dildə "bürokrat" çox vaxt mənfi mənada işlədilir, öz vəzifələrini rəsmi və mexaniki şəkildə yerinə yetirən, qaydalara və prosedurlara həddindən artıq diqqət yetirən, digərləri üçün səmərəsizliyə və çətinliklə nəticələnən bir insanı ifadə edir. "Спекулянт" sözünün ilkin mənası ticarətlə məşğul olan və ya mənfəət üçün investisiya yatıran şəxs mənasındadır. Bu mənə neytral idi və iqtisadi fəaliyyəti təsvir edirdi. Müasir dildə desək, “spekulyant” tez-tez pul qazanmağın vicdansız və ya özünə xidmət edən üsulları, o cümlədən bazar manipulyasiyası və aldadılması ilə əlaqələndirilir və bu sözə mənfi mənə verir.

Semantik dəyişikliklər mədəni, sosial, texnoloji, həmçinin dil təmasları və qrammatik strukturların təkamülü ilə bağlı ola biləcək bir çox amillərin təsiri altında baş verir. Bu mexanizmlərin hər birini ətraflı nəzərdən keçirək.

a) Mədəni və sosial amillər. Sözlərin mənalarının dəyişməsində mədəniyyət və cəmiyyət əsas rol oynayır. Cəmiyyət inkişaf etdikcə, dəyişdikcə onun işlətdiyi sözlərin mənaları da dəyişir. Məsələn: 1) Sosial norma və dəyərlərin dəyişdirilməsi. “друг” sözü qədim rus dilində müttəfiq və ya yoldaş, müasir dildə isə emosional əlaqəsi olan yaxın insan deməkdir; “женщина” sözü ilkin olaraq “kişinin arvadı” mənasındadır və müasir kontekstdə ailə vəziyyətindən asılı olmayaraq qadın nümayəndəsini bildirir; 2. Siyasi və ictimai hərəkətlər. “Гендер” sözü əvvəllər yalnız qrammatik kontekstdə istifadə olunurdusa, indi sosioloji kontekstdə cinslər arasında sosial və mədəni fərqlərə istinad etmək üçün geniş istifadə olunur; 3. Sosial status və rollarda dəyişiklik. Məsələn: "меценат" sözü qədim Romada incəsənətin hamisi mənasını verirdi, indi isə mədəni və ya sosial layihələri maliyyələşdirən hər hansı bir şəxs deməkdir.

4. Texnoloji və elmi yeniliklər. Texnoloji tərəqqi və elmi kəşflər yeni anlayış və obyektləri təsvir etmək üçün yeni termin və mənaların tətbiqini tələb edir. Məsələn: a) yeni ixtiralar və texnologiyalar. “Telefon” sözü əvvəlcə səsi məsafəyə ötürmək üçün nəzərdə tutulmuş cihaz idi, lakin indi İnternetə çıxış, kameralar və proqramlar daxil olmaqla bir çox funksiyaları olan smartfonları ehtiva edir; b) elmi terminlər: “клетка” biologiyada canlı orqanizmin əsas struktur vahidinə aiddir, digər kontekstlərdə isə kiçik qapalı məkan ifadə edə bilər; c) dil əlaqələri və alınmalar. Fərqli dillər arasında təmas yeni dil mühitində mənalarını dəyişə bilən sözlərin borclanmasına gətirib çıxarır. 1. Birbaşa alınma, məsələn, "karantin" sözü italyan dilindən "quaranta giorni" (qırx gün), əvvəlcə xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq üçün təcrid dövrünə istinad edir, lakin indi hər hansı təcrid üçün daha geniş kontekstdə istifadə olunur; 2. Semantik alınma. "Menecer" sözü ingilis dilində "manager" sözündən götürülmüşdür və digər dillərdə başqa nüanslar olmasına baxmayaraq, rus dilində lider və ya menecer mənasını qazanmışdır.

c) Qrammatik strukturların və sintaksisin təkamülü. Qrammatika və sintaksisdəki dəyişikliklər söz və ifadələrin mənasına təsir göstərə bilər. 1. Qrammatikləşdirmədə “going” sözü ingilis dilində ilkin olaraq kosmosda hərəkət mənasını verirdi və indi konstruksiyada “going to” gələcək vaxtı (niyyəti) ifadə etmək üçün istifadə olunur. 2. Leksikləşdirmə. Rus dilində “za” sözü: məsdərlə birləşdikdə (məsələn, “oynamaq”) ilkin “za” ön sözlərindən fərqli yeni məna daşıyan feilə çevrilir. Semantik dəyişikliklərin mexanizmləri çoxşaxəli və müxtəlifdir. Onlar dil və cəmiyyət arasındakı mürəkkəb əlaqəni əks etdirir, dilin ətraf aləmdəki dəyişikliklərə cavab olaraq necə uyğunlaşdığını və inkişaf etdiyini göstərir. Bu mexanizmləri başa düşmək dilin mahiyyətini və onun inkişafını daha yaxşı başa düşməyə kömək edir. Semantik dəyişikliklər dilin inkişafında əsas rol oynayır, çünki onlar dil sistemini sadələşdirir və ya mürəkkəbləşdirir, onu yeni reallıqlara uyğunlaşdırır, yeni mənalar və sözlər təqdim etməklə lüğət və söz ehtiyatını zənginləşdirir, müxtəlif mədəniyyətlər arasında anlaşma üçün problemlər və imkanlar yaradaraq, mədəniyyətlərarası ünsiyyətə və tərcüməyə təsir edir.

Semantik dəyişikliklərdə mövcud tendensiyalara bunlar daxildir: a) İnternetin və sosial şəbəkələrin təsiri. Onlayn ünsiyyət nəticəsində yeni sözlər və mənalar yaranır; b) Qloballaşma. Qlobal kontekstdə sözlərin mənalarının alınması və dəyişdirilməsi prosesi baş verir; c) Yeni texnologiyalar və elmi kəşflər nəticəsində texnologiya və elmin inkişafı ilə əlaqədar yeni mənalar yaranır.

Nəticə. Semantik dəyişikliklər dilin inkişafının tərkib hissəsidir. Onlar cəmiyyətdə, texnologiyada və mədəniyyətdə baş verən dəyişiklikləri əks etdirir, dili zənginləşdirir, onu daha çevik və adaptiv edir. Bu prosesləri başa düşmək dil öyrənmək və öyrətmək, eləcə də mədəniyyətlərarası ünsiyyət və tərcümə üçün vacibdir.

Ədəbiyyat:

1. Азнаурова Э.С. Стилистический аспект номинации словом как единицей речи. В кн.: Языковая номинация: Виды наименований. М., 1977, с.86-128.

2. Афолина Ю.Н. Факторы возникновения слов с измененной семантической структурой. Структура I Семантика мовних оданиць. ФІЛОЛОГІЧНІ СТУДІЇ. – Вип.11.2014, с.14-22.

3. Грановская Л.М. Развитие лексики русского литературного языка в 70-е годы XIX - нач. XX в. W: Лексика русского литературного языка X IX - нач. XX в. М, 1981.

4. Даниленко В. П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания / Валерий Петрович Даниленко. – М.: Наука, 1977 – 246 с

5. Дегтярева Т.А. Системный характер семантических изменений в языке. Учен. зап. / I МГПИИЯ, т.IX. Словарный состав и грамматический строй языка. М., 1956, с.63 - 74.

6. Ермакова О. Семантические процессы в русском языке на рубеже веков. Acta Neophilologica, VIII, 2006, с.23-32.

7. Запорожан И.Н. Редаря омонимелор ын унеле дикционаре. В кн.: Проблеме де лексиколожие ши лексикографие. Кишинэу, 1968, с. 62 - 74.
8. Запорожан И.Н. Ын легэтурэ ку класификаря омонимелор ын лимба молдовеняскэ. В кн.: Студий де лексикографие ши лексиколожие. Кишинэу, 1973, с.105 - 126.
9. Кубрякова Е.С. Типы языковых значений: Семантика производного слова. М.: Наука, 1981. - 200 с.
10. Маковский М.М. Системность и асистемность в языке: Опыт исследования антиномий в лексике и семантике. М.: Наука, 1980. 210 с.
11. Никитин М.В. Лексическое значение в слове и словосочетание. Владимир, 1974. - 222 с.
12. Порошина А. И. Семантический сдвиг как следствие семантической аппликации (на материале поэтических произведений М.И. Цветаевой) Филологические науки. Вопросы теории и практики, № 1 (3), 2009, с.164-166.

Семантические изменения и их роль в развитии языка

Семантическая обработка относится к способности мозга хранить и получать доступ к значениям слов и их изменениям. Она включает в себя восприятие, действие и аффективные системы мозга, при этом супрамодалные представления фиксируют концептуальные сходства, которые определяют семантические категории. Изучение семантических изменений предполагает более общее понимание семантики. Чтобы понять, что означает изменение значения, нам нужно знать, какие значения находятся на первом месте. Первая традиционная типология семантических изменений — это разделение на изменения, результатом которых является более позитивное значение, так называемое мелиорация, и те, которые дают более негативное значение, известное как пейорация. Вторая традиционная классификация изменений в значении заключается в том, становится ли оно шире или уже. Третье измерение, по которому можно классифицировать определенные семантические изменения, — это то, являются ли они результатом метафоры или метонимии. При метафорических изменениях значения говорящие ощущают некое сходство между одним понятием. В статье «Семантические изменения и их роль в развитии языка» рассматриваются процессы изменения значений слов в разных языках и их влияние на эволюцию языковой системы. Особое внимание уделяется таким видам семантических сдвигов, как метонимия, метафора, сужение и расширение значений, а также уничижительные и мелоративные изменения. Исследуются механизмы, способствующие этим изменениям, включая культурные и социальные факторы, технологические и научные инновации, языковые контакты и эволюцию грамматических структур. Приводятся примеры из разных языков, демонстрирующие разнообразие и динамику семантических изменений.

Наконец, обсуждается актуальность этих процессов для понимания и изучения языка, а также их роль в межкультурной коммуникации и переводе.

Ключевые слова: семантика, расширение значения, метафора, изменение, коммуникация

NİGAR SEYİDOVA

SEMANTIC CHANGES AND THEIR ROLE IN LANGUAGE DEVELOPMENT

Semantic processing refers to the ability of the brain to store and access the meanings of words and their changes. It involves the perception, action, and affective systems of the brain, with supramodal representations capturing conceptual similarities that define semantic categories.

Studying semantic change presupposes a more general understanding of semantics. In order to grasp what it means for a meaning to change, we need to know what meanings are in the first place.

The first traditional typology of semantic changes is the division into changes whose result is a more positive meaning so-called melioration and those which give a more negative meaning known as pejoration. The second traditional classification of changes in meaning is in terms of whether it becomes broader or narrower. The third dimension on which certain semantic changes may be classified is whether they result from metaphor or metonymy. In metaphorical meaning changes, speakers perceive some sort of similarity between one concept.

The article "Semantic changes and their role in language development" examines the processes of changing the meanings of words in different languages and their influence on the evolution of the language system. Particular attention is paid to such types of semantic shifts as metonymy, metaphor, narrowing and expanding meanings, as well as derogatory and meliorative changes. Mechanisms contributing to these changes are explored, including cultural and social factors, technological and scientific innovations, language contact, and the evolution of grammatical structures. Examples from different languages are given that demonstrate the diversity and dynamics of semantic changes. Finally, the relevance of these processes for language comprehension and learning, as well as their role in intercultural communication and translation, is discussed.

Keywords: semantics, meaning expansion, metaphor, change, communication

Rəyçi:

**AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun
Kompüter dilçiliyi şöbəsinin baş elmi
işçisi, f.e.d., dos. Nərmin Əliyeva**